

הרב יהודה זולדן, באר יהודה – מגילה, עמ' 230-243

שיעור יד

פורים ופורים קטן, ומגילה קל וחומר מדאורייתא

(מגילה ו ע"ב; יד ע"א)

א. פורים בשנה מעוברת

1. באדר הראשון או באדר השני
2. מסמך גאולה לגאולה עדיף
3. הספד ותענית ומעט משתה ושמחה בפורים קטן
- ב. בפורים קטן "ירבה קצת בסעודה כדי לצאת ידי המחמירים"
- ג. התוכן הנלמד ממידת קל וחומר אינו מהתורה

סיכום

א. פורים בשנה מעוברת

1. באדר הראשון או באדר השני

במשנה (ו ע"ב) נאמר:

קראו את המגילה באדר הראשון, ונתעברה השנה – קורין אותה באדר שני. אין בין אדר הראשון לאדר השני אלא קריאת המגילה ומתנות לאביונים.

רש"י (ד"ה אלא מקרא מגילה) כתב "כלומר: שאם עשאו בראשון – לא יצא". מדובר על כך שקיימו מצוות פורים באדר, ואחר כך בית הדין עיברו את השנה. בעקבות כך התברר שכשעשו באדר היה זה אדר ראשון, וכעת יש לעשות מצוות פורים שוב – מקרא מגילה ומתנות לאביונים. בגמרא (שם) נאמר:

מני מתניתין? לא תנא קמא, ולא רבי אליעזר ברבי יוסי, ולא רבן שמעון בן גמליאל. דתניא: קראו את המגילה באדר הראשון ונתעברה השנה – קורין אותה באדר השני, שכל מצות שנוהגות בשני נוהגות בראשון חוץ ממקרא מגילה.

לפי תנא קמא קוראים מגילה באדר השני ולא מקיימים שום מצווה נוספת, ואילו במשנה נאמר שבאדר שני שולחים גם מתנות לאביונים. שתי דעות נוספות:

רבי אליעזר ברבי יוסי אומר: אין קורין אותה באדר השני, שכל מצות שנוהגות בשני נוהגות בראשון. רבן שמעון בן גמליאל אומר משום רבי יוסי: אף קורין אותה באדר השני, שכל מצות שנוהגות בשני אין נוהגות בראשון.¹ ושזוין בהספד ובתענית שאסורין בזה ובזה.

¹ מחלוקת רבי אליעזר ברבי יוסי ורבן שמעון גמליאל נזכרה בתוספתא (א, ז) באופן שונה, והרב דוד פרדו (חסדי דוד שם) כתב שהנוסחה הנכונה היא זו שמופיעה בגמרא.

רבי אליעזר בנו של רבי יוסי אמר שקוראים באדר ראשון, ורבן שמעון גמליאל אמר בשם רבי יוסי שקוראים באדר שני. הגמרא (שם) נימקה את דעות התנאים:

אמר רבי חייא בר אבין אמר רבי יוחנן: הלכתא כרבן שמעון בן גמליאל שאמר משום רבי יוסי.

אמר רבי יוחנן: ושניהם מקרא אחד דרשו: "בכל שנה ושנה" (אסתר ט, כא, כז). רבי אליעזר ברבי יוסי סבר: "בכל שנה ושנה", מה כל שנה ושנה אדר הסמוך לשבט – אף כאן אדר הסמוך לשבט.

רבן שמעון בן גמליאל סבר: "בכל שנה ושנה", מה כל שנה ושנה אדר הסמוך לניסן – אף כאן אדר הסמוך לניסן.

בשלמא רבי אליעזר ברבי יוסי – מסתבר טעמא, דאין מעבירין על המצות. אלא רבן שמעון בן גמליאל מאי טעמא?

אמר רבי טבי: טעמא דרבי שמעון בן גמליאל מסמך גאולה לגאולה עדיף. רבי אליעזר אמר טעמא דרבן שמעון בן גמליאל מהכא דכתיב "לקים את אגרת הפורים הזאת השנית" (אסתר ט, כג). ואיצטריך למיכתב "השנית" ואיצטריך למיכתב "בכל שנה ושנה". דאי מ"בכל שנה ושנה" הוה אמינא כי קושין, קא משמע לן "השנית". ואי אשמועינן "השנית" הוה אמינא בתחילה בראשון ובשני, קא משמע לן "בכל שנה ושנה".

לפי רבי אליעזר ברבי יוסי מקיימים בכל שנה פורים באדר שבא אחר שבט, החודש השנים־עשר, ואין מעבירים על המצוות, ועל כן יש לקיים פורים באדר הראשון. החודש הנוסף הוא אדר השני. לפי רבן שמעון בן גמליאל אכן אדר הראשון הוא החודש השנים־עשר ואדר השני הוא הנוסף, אך רבי טבי הסביר שלטעמו של רבן שמעון בן גמליאל בחודש זה מקיימים את מצוות פורים משום ש"מסמך גאולה לגאולה עדיף".

בירושלמי (א, ה) מופיע בשם אמוראים אחרים שיש לקיים מצוות פורים באדר שני:

רבי אבהו בשם רבי לעזר: "בכל שנה ושנה" הקיש שנה שהיא מעוברת לשנה שאינה מעוברת. מה שנה שאינה מעוברת אדר סמוך לניסן, אף שנה שהיא מעוברת אדר סמוך לניסן. אמר רבי חלבו: כדי לסמוך גאולה לגאולה.

רבי לוי בשם רבי חמא בר חנינה: אותה השנה היתה מעוברת. מה טעמה? "מיום ליום ומחדש לחדש שנים־עשר הוא חדש אדר" (אסתר ג, ז).²

גם בירושלמי (שקלים א, א; מגילה א, א) אמר רבי חלבו ש"המצוות נוהגות באדר שני". בשנה מעוברת קוראים מגילה באדר שני.³

2. מסמך גאולה לגאולה עדיף

מה המשמעות של סמיכת גאולה לגאולה? רש"י (ד"ה גאולה לגאולה) כתב: "פורים לפסח". גאולת מצרים היא הנס הראשון של עם ישראל כאומה, ונס פורים הוא הנס האחרון שנזכר במקרא של עם ישראל כאומה (יומא כט ע"א): "אמר רב אסי... אסתר סוף כל הנסים. והא איכא חנוכה? ניתנה לכתוב קא אמרינן".

² הראי"ה קוק (מציאות קטן, סי' עה [עמ' קיג, קכב–קכג]; מאורות הראיה – פורים, עמ' קפז, קצה–קצו, רכט–רלג) הסביר מה משמעות היות השנה שהנס אירע בה שנה מעוברת.

³ לסוגיה זו יש השלכה בנוגע לשליחת שליחים להודיע על היום שבית דין קידשו בו את החודש. בהרחבה בספרי: "שליחת שליחים אף על אדר השני מפני הפורים", באר יהודה – ראש השנה, עמ' 229–241.

הרב צדוק הכהן מלובלין (רסיסי לילה, אות יט) פירש: "ומיד סמוך לאדר הוא ניסן, מיסמך גאולה לגאולה, דבניסן עתידין להגאל גאולה שלימה". פורים הוא הנס האחרון שניתן להיכתב, ופורים הוא נקודת החיבור לגאולה העתידית והשלמה של עם ישראל שתהיה בניסן, "בניסן נגאלו, בניסן עתידין ליגאל" (ראש השנה יא ע"א).⁴ במקום אחר כתב הרב צדוק הכהן מלובלין (פרי צדיק – בראשית, לחנוכה):

ופורים הכנה לגאולה וכמו שאמרו "מסמך גאולה לגאולה עדיף". והיינו כמו בשני המשיחים דמשיח בן יוסף קודם למשיח בן דוד, וכתב בספר קדושת לוי (פרשת תצוה) דחודש אדר כנגד יוסף וממנו יצאו שני שבטים לכך אדר מעובר, ויש לפעמים שני חודשים אדר עיין שם. והזמן ראוי באדר לביאת משיח בן יוסף, ואחר כך יבוא משיח בן דוד בניסן, שבניסן נגאלין [ובניסן עתידין להגאל].

אפשר לפרש את סמיכות הגאולה של אדר לניסן בהקשר של נס פורים עצמו. המן גזר את הגזרה להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים בשלושה עשר לחודש ניסן (אסתר ג, יב). אסתר קבעה לצום במשך "שלושת ימים" (שם ד, טז), "ג-ט"ו בניסן (אסתר רבה פרשה ח, ז),⁵ או "ד-ט"ז בניסן (רש"י טו ע"א ד"ה יום טוב ראשון של פסח). ביום השלישי של הצום נכנסה אסתר למלך וביקשה לקיים את המשתה ביום שלמחרת (אסתר ה, א-ח). במשתה שהתקיים למחרת, בט"ז או ב"ח בניסן, היא חשפה שהיא יהודייה והמן רוצה להרוג אותה ואת עמה, והמלך ציווה לתלות את המן על העץ (שם ז, ט-י). ב"ג באדר בשנה אחר כך, ביום אשר הפיל המן פור, נקהלו היהודים והרגו את שונאיהם, וקבעו את הימים הללו ימי משתה ושמחה (שם ט, א-לב). אם כן יוצא שתחילתו של נס פורים היה בניסן עם תלייתו של המן על העץ, וסיומו של הנס היה באדר שבשנה שלאחר מכן, כשהיהודים הרגו את שונאיהם. ניסן הוא תחילת הנס, אדר הוא סופו של הנס. "מסמך גאולה לגאולה" במשמעות של חיבור שני קצוות נס הפורים.⁶

3. הספד ותענית ומעט משתה ושמחה בפורים קטן

בתלמודים נפסקה הלכה כרבן שמעון בן גמליאל. בגמרא (ו ע"ב) נאמר: "אמר רבי חייא בר אבין אמר רבי יוחנן: הלכתא כרבן שמעון בן גמליאל שאמר משום רבי יוסי". בירושלמי (א, ה) נאמר:

⁴ בגמרא (טו ע"א) אמר רב נחמן שהנביא מלאכי הוא מרדכי היהודי. הפסוק שמסיים את ספר מלאכי ואת כל ספרי הנביאים הוא (מלאכי ג, כג-כד): "הנה אנכי שולח לכם את אליהו הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא. והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם פן אבוא והכיתי את הארץ חרם". בפסוק זה יש תפילה וציפייה לחידוש הנבואה בעם ישראל לעתיד לבא. מבטו של הנביא מלאכי – מרדכי היהודי, הוא לימים העתידיים הגדולים של עם ישראל.

⁵ במדרש שם נאמר שמרדכי אמר לאסתר: "והרי בהם יום ראשון של פסח? אמרה לו: זקן שבישראל למה הוא פסח. מיד שמע מרדכי והודה לדבריה 'ויעבר מרדכי ויעש ככל אשר צותה עליו אסתר' (אסתר ד, יז), תמן אמרין (מגילה טו ע"א) שהעביר יום טוב של פסח בתענית". במדרש אחר (פרקי דרבי אליעזר פרק נ) כתוב בנוסח הבא: "אמר לה מרדכי: והלא יום שלישי יום פסח הוא? אמרה לו: אתה ראש לסנהדרין ואתה אומר דבר זה, ואם אין ישראל למי הפסח? שמע מרדכי את דבריה ועשה כל אשר צותה".

⁶ הרב יוסף חיים (שו"ת רב פעלים, א, קונטרס סוד ישרים סי' ח) כתב שאכן היה ראוי לקבוע את חג הפורים בט"ז בניסן, שבו החל הנס ומפלת המן. אך מאחר שאין מערבים שמחה בשמחה (מועד קטן ח ע"ב), לא קבעו את זכר הנס בפסח, אלא בחודש אדר שבו היה הנס בפועל. כאמור, נראה שבסמיכות גאולה לגאולה הכוונה להתחלה ולסוף של נס פורים. בגמרא (תענית כט ע"א) נאמר: "משנכנס אדר מרבין בשמחה". רש"י (ד"ה משנכנס אדר) כתב: "ימי נסים היו לישראל: פורים ופסח". נראה להסביר את דברי רש"י הללו באותו באופן.

תני רבן שמעון בן גמליאל אומר: מצות הנוהגות באדר השני אינן נוהגות באדר הראשון, חוץ מן הספד ומן התענית שהן שוין בזה ובזה. רבי בא רב ירמיה בשם רב רבי סימון בשם רבי יהושע בן לוי: הלכה כרבן שמעון בן גמליאל.
 רבי חונה רבה דציפורין אמר: הנהיג רבי חנינה דציפורין כהדא דרבן שמעון בן גמליאל. לא אמר אלא הנהיג, הא להלכה לא.

רבי חייא בר אבין בשם רבי יוחנן, וכן רבי בא רב ירמיה בשם רב רבי סימון בשם רבי יהושע בן לוי, הכריעו שהלכה כרבן שמעון בן גמליאל. רב חונא הגדול מציפורי אמר שרבי חנינא מציפורי הנהיג כמו רבן שמעון בן גמליאל. "הנהיג, הא להלכה לא", הנהיג כך אם משהו שאל אותו אם לעשות כן, אך לא הורה זאת ברבים (פני משה שקלים שם; קרבן העדה מגילה שם).⁷ משמע שהוא עצמו סבר שאם קראו מגילה באדר ראשון והתעברה השנה, אין חובה לקרוא שוב מגילה באדר שני.
 נראה להציע שמהנהגותיו של רבי חנינא מציפורי אפשר ללמוד שהיו אמוראים שסברו שיש מקום לדברי רבי אליעזר ברבי יוסי וצריך לקיים את מצוות פורים באדר ראשון, ועל כן יש מקום להחמיר בדבר ולנהוג משתה ושמחה גם באדר ראשון. בירושלמי (שם) נאמר: "רבי לוי בשם רבי חמא בר חנינה: אותה השנה היתה מעוברת. מה טעמה? 'מיום ליום ומחדש לחדש שנים-עשר הוא חדש אדר' (אסתר ג, ז)."⁸ רבי חמא ואביו רבי חנינא חיו בציפורי (ירושלמי שבת ו, ב). אולי מסורת זו שאותה שנה הייתה מעוברת נמסרה לרבי חמא מאביו, ועל כן רבי חנינא הנהיג כך אם כי לא הורה על כך, מפני שגם הוא התבסס על המסורת שהנס היה באותה שנה באדר הראשון.

יוצא אפוא שלפי רבי אליעזר ברבי יוסי אם קיימו את מצוות פורים באדר הראשון אין צורך לקיים שוב פעם את מצוות הפורים. רבי חמא בר חנינא הנהיג כמו רבן שמעון בן גמליאל, אך לא הורה לעשות כן, וייתכן שהוא סבר שנכון יותר לציין פורים באדר הראשון. תנא קמא ורבן שמעון בן גמליאל שנזכרו בברייתא (ו ע"ב) הסכימו שעיקר פורים הוא באדר השני, אם כי יש הבדל ביניהם. לפי תנא קמא באדר השני יש רק לקרוא שוב את המגילה, ולפי רבן שמעון בן גמליאל בשם רבי יוסי יש לקיים שוב את כל מצוות הפורים. בירושלמי (א, ה) רבי בא בשם רב ירמיה בשם רב רבי סימון בשם רבי יהושע בן לוי פסקו גם הם שיש לקרוא שוב באדר שני.⁹

⁷ הרב מלאכי הכהן (יד מלאכי, כללי התלמוד כלל ריג) למד מכאן כלל: "הנהיג רבי פלוני במקום פלוני כרבי פלוני, לא משמע מזה דפסק הלכה כמותו. כן למדתי מן הירושלמי דפרק קמא דשקלים (א, א) דקאמר 'רבי ברכיה בשם רב ורבי סימון בשם רבי יהושע בן לוי הלכה כרבן שמעון בן גמליאל. רבי חגא דציפורי אמר הנהיג רבי חנינא בציפורי כהדא דרבן שמעון בן גמליאל. לא אמר אלא הנהיג, אבל הלכה לא". בשני מקומות נוספים נאמר בירושלמי (דמאי ה, ח; גיטין ד, ט) בקשר לנושאים אחרים: "רבי חונה רבה דציפורין אמר: הנהיג רבי חנינה דציפורין כהדא...", ולא נאמר שם "לא אמר אלא הנהיג, הא להלכה לא".

⁸ הרב דוד פרנקל (קרבן העדה שם) פירש שבכל שנה חודש אדר הוא החודש השנים-עשר, אך באותה שנה חודש אדר היה החודש השלושה-עשר. הרב משה סופר (שו"ת חתם סופר, אורח חיים סי' קסג) כתב על דרך הדרוש שהשנה שהמן גזר בה את הגזרה הייתה שנה פשוטה, ולפי החישוב של המן השנה אחר כך צריכה להיות שנה מעוברת, ולכן גזר המן "שמד בחדש אדר הראשון כדכתיב 'בחדש שנים-עשר' ולא ב'ג' כדי שלא יגין זכות משה רבנו עליו השלום, שחדשו של משה רבנו... וכשגברו מרדכי ואסתר לא עיברו אותו השנה כדי שיארע חדש המלחמה בחדשו של משה רבנו עליו השלום, ועל כן הוצרכו לעבר שנה האחרת ועשו ימי שמחה בשני ואסרו הספד בראשון כי שניהם גורמים, אמנם העיקור בשני משום מסמך גאולה לגאולה". יש להעיר שבגמרא (יג ע"ב) נאמר שהמן שמח שמחה גדולה שהפור נפל בחודש שמשה מת בו, אלא שלא ידע שמשה גם נולד בחודש זה. בנוסף קשה לקבל שהמן ידע לחשב אילו שנים צריכות להיות מעוברות.

⁹ הרב אברהם אבן עזרא (אסתר ט, כב) למד מפסוק במגילת אסתר שפורים הוא באדר שני: "כימים אשר נחו בהם היהודים" – בעבור שחשבו שנותינו יוחשב בסוף המחזור בשנת החמה רק חדשינו הם אחר הלבנה. והנה פירוש כימים שיהיו הימים קרובים בערך לימים הראשונים שהיו בהם הפורים וזה יתכן

הלכה למעשה בפוסקים – הרב יצחק אלפסי, הרי"ף (ג ע"ב בדפי הרי"ף), כתב:

אין בין ארבעה עשר של אדר הראשון לארבעה עשר של אדר השני אלא מקרא מגילה ומתנות לאביונים. הא לענין הספד ותענית זה וזה שוין, וכן הלכתא.

כך גם כתב הרמב"ם (הל' מגילה ב, יג) בנוגע להספד ותענית: "ושני הימים אסורין בהספד ותענית באדר הראשון ובאדר השני". אך רבנו אשר (רא"ש א, ז) כתב שבשנה מעוברת ב"ד ובט"ו באדר ראשון מותר להספיד ולהתענות, וכך פסק גם בנו רבנו יעקב (טור, אורח חיים סי' תרצז). הרב יוסף קארו (שולחן ערוך שם) כתב בתחילה את דעת הרי"ף והרמב"ם, ואחר כך כתב כשיטת יש אומרים את דברי הרא"ש והטור. על כך כתב הרמ"א (שם) "והמנהג כסברא הראשונה", כדברי הרי"ף והרמב"ם.¹⁰

בנוגע למשתה ושמחה, התוספות (ו ע"ב ד"ה ורבי אליעזר) דנו בדבר וכתבו: "וכן הלכה שאין צריך להחמיר לעשות משתה ובאדר הראשון". ה"ר"ן (ג ע"ב בדפי הרי"ף) כתב שראוי להרבות משתה ושמחה גם באדר ראשון. הרמ"א (אורח חיים סי' תרצז) כתב:

יש אומרים שחייב להרבות במשתה ושמחה ב"ד שבאדר ראשון ואין נוהגין כן. מ"מ ירבה קצת בסעודה כדי לצאת ידי המחמירים. "וטוב לב משתה תמיד" (משלי טו, טו).¹¹

הרב מרדכי יפה (לבוש החור שם) נימק אחרת את הדין: "ומצוה להרבות בהם משתה ושמחה קצת, משום דיומי נס נִינהו". הרב ישראל מאיר הכהן מראדין (משנה ברורה שם ס"ק א) כתב בשם החמד משה שמי שטעה ואמר בפורים קטן בשמונה עשרה על הנסים אין מחזירין אותו. בשער הציון (שם ס"ק ב) כתב שהטעם הוא ש"מדינא היה ראוי לעשות פורים באדר ראשון כמו שכתבו הפוסקים, אלא שמסמך גאולה לגאולה עדיף, אם כן הוי מענין המאורע".

ב. בפורים קטן "ירבה קצת בסעודה כדי לצאת ידי המחמירים"

הרב משה סופר (הגהות וחדושים, ו ע"ב) כתב על כך שבשנה מעוברת מקיימים את מצוות פורים באדר שני בשל הנימוק "לסמוך גאולה לגאולה", ועל הקביעה שיש להרבות קצת בסעודה בפורים קטן שבאדר ראשון:

גאולה לגאולה – דע דלפענ"ד וכך משמע ברמב"ן סוף ספר המצוות (סוף שורש א וסוף שורש ב) דעיקר פורים וחנוכה דאורייתא, מקל וחומר דרבי יהושע בן קרחה לקמן (יד ע"א) וקל וחומר דאורייתא, אלא דסגי בשום זכר לנס. ואנשי כנסת הגדולה תקנו לקרוא מגילה ושמחה

לנו תוספת אדר שני. על כן הוצרך הכתוב לומר 'והחדש אשר נהפך להם' ולעולם יהיה הסמוך לניסן בשנה פשוטה או מעוברת".

¹⁰ כדברי הרי"ף והרמב"ם כתבו גם: הרב משה מקוצי (ספר מצוות גדול – סמ"ג, עשין, עשה דרבנן ד); הרב אהרון הכהן מלוניל (אורחות חיים, א הלכות מגלה ופורים אות כז). כדברי הרא"ש והטור כתבו גם: הרב ישעיהו דטראני (ו ע"ב); מהר"ם מרוטנבורג (הובא במרדכי, מגילה א, רמז תשפד). הרב מנחם המאירי (בית הבחירה, ו ע"ב) נסתפק בדבר. ראה גם בדברי הרב שלמה כהן (חשק שלמה, ה ע"ב). סיכום הדעות בעניין: בירור הלכה, מגילה, עמ' יב.

¹¹ בפסוק זה סיים הרמ"א את שולחן ערוך אורח חיים. הפסוק הראשון שהזכיר הרמ"א בשולחן ערוך (אורח חיים סי' א, א) הוא: "שויתי ה' לנגדי תמיד" (תהילים טז, ח). הרב חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א (ברכי יוסף, אורח חיים סי' תרצז ס"ק ב), העיר על כך: "מור"ם ז"ל בחכמה יסד חתימה מעין פתיחה. שני תמידין כסדרן, כי הוא פתח בריש הגהותיו (סי' א סע' א) "שויתי ה' לנגדי תמיד" (תהילים טז, ח). וחתם "טוב לב משתה תמיד". ולי ההדיט יראה, הני תרי קראי תרין דאינון חד, דקמא דוד המלך על בחינתו היה משתדל לכון לבו למקום, ובתרי הכי וטוב לב צדיק".

ומשתה, וכן בחנוכה תקנו חשמונאים נרות, וכל זה דברי קבלה ודרבנן. אבל מן התורה מחוייב לעשות שום זכר לנס.

ועין ברדב"ז (שו"ת, ד' סי' יג) וחכם צבי (שו"ת, סי' קו) ומייתי לה במגילה המשנה למלך (רמב"ם הל' מגילה א, יא) דזריזים מקדימים דוחה לעשיית מצוה מן המובחר, דלעולם מצווה לזרז ולהקדים. ואם כן קשה כיון דמחוייבים מן התורה לקבוע זכר לנס, אם כן מאי טעמא דחאו לאדר שני משום סמיכת גאולה לגאולה, הלא זריזים מקדימים עדיף טפי? ונ"ל דמשום הכי תקנו מדינא באדר ראשון ב"ד וט"ו לאסור בהספד ותענית על כל פנים. ויצאו בזה חובת דאורייתא שכבר עשו שום זכר לנס, ושוב מצוותה דדברי קבלה דחו לשני משום גאולה לגאולה כלענ"ד.

נעיינ בדברי החתם סופר הללו:

[א] "וכך משמע ברמב"ן סוף ספר המצוות (סוף שורש א וסוף שורש ב) דעיקר פורים וחנוכה דאורייתא". כוונת החתם סופר לדברי הרמב"ן שכתב:

למדו אותנו בזה כי כל התקנות והגזירות אינן תוספת, אבל הן גדר וסייג לתורה. אבל מקרא מגלה היא תוספת, לפי שנכתבה בתורה והוקבעה חובה לדורות. אלא שסמכו על חיובה בקל וחומר הזה, ועל כתיבתה מן הרמז שמצאו "כתוב זאת זכרון בספר" (שמות יז, יד).

יש סמכות לחכמים לתקן תקנות ולגזור גזרות, אך המגילה רמוזה כבר בתורה, וחכמים למדו מקל וחומר שחובה לקרוא אותה. בנוגע לחנוכה, הריטב"א (יד ע"א) כתב שגם על הדלקת נר חנוכה למדו חכמים מאותו קל וחומר: "ורבנן דתקון בתר הכי נר חנוכה, דסמוך נמי אהאי טעמא". [ב] "מקל וחומר דרבי יהושע בן קרחה לקמן (יד ע"א) וקל וחומר דאורייתא". כוונת החתם סופר היא לגמרא (יד ע"א):

תנו רבנן: ארבעים ושמונה נביאים ושבע נביאות נתנבאו להם לישראל, ולא פחתו ולא הותירו על מה שכתוב בתורה, חוץ ממקרא מגילה. מאי דרוש? אמר רבי חייא בר אבין אמר רבי יהושע בן קרחה: [הב"ח: קל וחומר¹²] ומה מעבדות לחירות אמרינן שירה – ממיתה לחיים לא כל שכן?

רש"י (ד"ה מעבדות לחירות) הסביר שהשירה היא שירת הים שאמרו כשיצאו ממצרים. לפי החתם סופר הסיבה שמסגרת הימים היא מדאורייתא משום שהדבר נלמד באמצעות קל וחומר, וקל וחומר זו אחת מ"ג מידות שהתורה נדרשת בהן.

[ג] "ואנשי כנסת הגדולה תקנו לקרוא מגילה, ושמחה ומשתה, וכן בחנוכה תקנו חשמונאים נרות, וכל זה דברי קבלה ודרבנן. אבל מן התורה מחוייב לעשות שום זכר לנס". בירושלמי (א, ה) נאמר ש"מרדכי ואסתר כתבו אגרת ושלחו לרבתינו, שכן אמרו להם מקבלין אתם עליכם שני ימים הללו בכל שנה", ובגמרא (ז ע"א) נאמר שאסתר בקשה מחכמים: "קבעוני לדורות". בגמרא (ב ע"א) נאמר שאנשי כנסת הגדולה תיקנו לעשות את ימי הפורים, ובמקום אחר (בבא בתרא טו ע"א) נאמר עוד: "אנשי כנסת הגדולה כתבו... מגילת אסתר". בעת שאירע נס חנוכה כבר לא הייתה קיימת המסגרת של אנשי כנסת הגדולה, אך החשמונאים היו אז המנהיגים של עם ישראל, וכנראה הם אלו שקבעו את ימי חנוכה לדורות (שבת כא ע"ב): "לשנה אחרת קבעום ועשאו"

¹² בנוסח הגמרא המודפסת לא מופיעים המילים קל וחומר, אך יש מבין הראשונים שגרסו כאן מילים אלו כפי שציין הגהות הב"ח: הרי"ף (ד ע"א בדפי הרי"ף); רא"ש (א, ח).

ימים טובים בהלל והודאה".¹³ לפי החתם סופר מסגרת הימים של פורים ושל חנוכה הם מדאורייתא, אך תוכן המצוות של הימים הללו – מקרא מגילה, הדלקת נרות, מתנות לאביונים וכד' – הוא מדרבנן. החתם סופר חזר על דברים אלו במקורות נוספים, ויש להם השלכות הלכתיות:

א. קריאת מגילה בערים שמסופקות אם הן מוקפות חומה מימות יהושע בן נון (שו"ת חתם סופר, אורח חיים סי' קסא): "הרי קל וחומר דאורייתא הוא והתורה ניתנה לדרוש ב"ג מדות, הרי חיוב ההלל בפורים גם כן דאורייתא וקרייתא זו הלילא, נמצא ספק קריאה הוי ליה ספק דאורייתא, וקורין בשניהם" [בשניהם – בשני הימים, י"ד וט"ו באדר].

ב. מי שלא קיים שום מצווה של פורים (שו"ת חתם סופר, יורה דעה סי' רלג): "מה שכתבתי לעיל דקביעת יום מועד ביום עשיית נס הוא קל וחומר דאורייתא, ולפי עניות דעתי לפי זה יום פורים וימי חנוכה דאורייתא הם, אך מה לעשות בהם אם לשלוח מנות או להדליק נרות או לעשות זכר אחר זהו דרבנן. והעובר ואינו עושה שום זכר לימי חנוכה ופורים עובר על מצות עשה דאורייתא, אך העושה שום זכר יהיה מה שיהיה, על כל פנים ביום אחד מימי חנוכה ואפילו לא הדליק נרות ולא שלח מנות בפורים וכדומה, אינו אלא עבריין דרבנן. ואפשר קריאת הלל [בחנוכה] ומגילה [בפורים] הוה קל וחומר דאורייתא לומר שירה, כמו שצוה בפסח לספר יציאת מצרים בפה, הכא נמי ממות לחיים חייב לומר שירה בפה דוקא".

ג. האיסור שלא להספיד ושלא להתענות בימי פורים וחנוכה, וכך גם בכל הימים שנזכרו במגילת תענית, הוא קיום החובה מהתורה (שו"ת חתם סופר, אורח חיים סי' רח): "פורים וחנוכה וכל ימי מגילת תענית לעשות זכר לנס ממות לחיים, הוא דאורייתא ממש מקל וחומר (יד ע"א)... מכל מקום היינו לעשות שום זכר לנס. אבל איכות וכמות הזכרון ההוא הוא מדרבנן כגון קריאת מגילה ומשלוח מנות, והדלקת נרות בחנוכה, הכל מדרבנן. אבל לעשות שום זכר קצת ולכל הפחות לאוסרו בהספד ותענית הוא דאורייתא מקל וחומר הנ"ל".¹⁴

יושם לב שכאן כתב החתם סופר שקריאת המגילה היא מדרבנן (ו ע"ב), ואילו במקור הקודם (שו"ת חתם סופר, יורה דעה סי' רלג) הוא כתב שקריאת מגילה היא מדאורייתא.

נחזור לדברי החתם סופר בסוגייתנו, שם הסביר החתם סופר הלכה שנוגעת לפורים קטן. החתם סופר כתב שהכלל "זריזים מקדימים למצוות" קודם לעשיית מצוה מן המובחר (ראש השנה לב ע"ב).¹⁵ אם כן מדוע דחו את פורים בשנה מעוברת לאדר שני בנימוק שיש לסמוך גאולה לגאולה, הרי זריזים מקדימים למצוות, ויש לקיים את פורים כבר באדר ראשון? תשובתו היא שלכן תיקנו שגם בפורים קטן שבאדר הראשון יהיה אסור להספיד ולהתענות, "ויצאו בזה חובת דאורייתא שכבר עשו שום זכר לנס, ושוב מצוותה דדברי קבלה דחו לשני משום גאולה לגאולה, כלענ"ד".

¹³ רש"י (תענית כח ע"ב ד"ה מנהג אבותיהם) כתב שחכמים תיקנו את ההלל כגון ההלל של חנוכה: "שיהו אומרים אותו על כל פרק ופרק ועל כל צרה שלא תבא עליהן, כשנגאלין יהו אומרים אותו על גאולתן – כדאורייתא דמ". כמו דאורייתא, אך בכל זאת ההלל שאומרים בחנוכה איננו מצווה מהתורה.

¹⁴ דברים דומים בנוגע לאיסור הספד ותענית באדר ראשון כתב הרב משה סופר (שו"ת חתם סופר, אורח חיים סי' רח; תורת משה – פרשת פקודי פורים קטן). מלבד המקורות שנזכרו לעיל בספרי השו"ת של החתם סופר, החתם סופר הזכיר את דבריו אלו, שימי חנוכה ופורים הם מהתורה ותכניהם הם מדרבנן, גם בחידושי על המסכתות (שבת כב ע"א ד"ה פסולה; גיטין לו ע"ב ד"ה א"כ); חידושי על התורה (תורת משה, בראשית לז, כד); הגהות על שולחן ערוך (אורח חיים סי' תקסח, ס"ק ז; סי' תרפו, ס"ק ה).

¹⁵ על משמעות "זריזין מקדימין למצוות", בהרחבה בספרי: "זריזין מקדימין למצוות ובדיקת חמץ", באר יהודה – פסחים, עמ' 39–52.

ג. התוכן הנלמד ממידת קל וחומר אינו מהתורה

על דברי החתם סופר הללו יש להעיר שכאמור לעיל, יש ראשונים – הרא"ש, הטור ועוד נוספים – שכתבו שמותר להספיד ולהתענות בפורים קטן שבאדר ראשון, בשנה שידוע מראש שהיא מעוברת. לא מוסכם על הכול שאסור להספיד ולהתענות בפורים קטן. הרמ"א כתב שבפועל נהגו שלא להספיד ולהתענות באדר הראשון, אך הוא לא כתב שעושים כן מכוח תקנה.

גם בנוגע למשתה ושמחה, ראשונים חלקו אם צריך לקיים מצוות אלו באדר הראשון. הרמ"א כתב (אורח חיים סי' תרצז) "ואין נוהגין כן. מ"מ ירבה קצת בסעודה כדי לצאת ידי המחמירים". מכאן שחכמים גם לא תיקנו לעשות פעולות חיוביות בפורים קטן כדי לעשות זכר לנס ולקיים בזה את החובה מהתורה.

על דברי החתם סופר, שכתב שימי חנוכה ופורים הם חובה מהתורה ותכניהם מדרבנן, חלק הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, הנצי"ב (שאלות דרב אחאי, שאילת כו, העמק שאלה א):

שאלות: "דמחייבין דבית ישראל לאודווי ולשבוחי קמי שמיא בעידנא דמתרחיש להו ניסא". פירוש, בשעה שאירע הנס ולא ביום ההוא בכל שנה, שזה אין לו עיקר מן התורה אלא מדרבנן. והיינו שפירש רש"י (יד ע"א) על הא דתני "נביאים לא פחתו ולא הותירו על מה שכתוב בתורה אלא מקרא מגילה בלבד. מאי דרוש? אמר רבי חייא בר אבין אמר רבי יהושע בן קרחה: ומה מעבדות לחירות אמרין שירה – ממיתה לחיים לא כל שכן?". ופירש רש"י שירה על הים. והרי אין מצווה לומר שירת הים בשביעי של פסח בכל שנה. אלא הקל וחומר הכי. כשם שמשא וישראל אמרו שירה באותו שעה, הכי נמי למדו מקל וחומר בשעה שיצאו ממות לחיים באותו שעה... אלא ודאי כל מה שנאמר ברוח הקודש לקרות היינו באותו שנה ונתחדש להם ע"י נביאים שביניהם מקל וחומר לקרות בכל ישראל, אבל לדורות אינו אלא מדרבנן... ולא כמו שכתב הגאון וצדיק חתם סופר (יורה דעה סי' רלג) דקביעת יום מועד על הנס לעולם מהתורה ומקל וחומר דגאולת מצרים, וגם הלל דחנוכה מהתורה כמו הגדה דפסח, ולא נראה כלל.¹⁶

לדברי הנצי"ב מהקל וחומר יש ללמוד שעל פי התורה אומרים שירה על נס מיד לאחר ההצלה והישועה, אך אין מצווה מהתורה לקבוע יום הודיה לדורות. גם את שירת הים אין חובה מהתורה לומר בכל שנה בשביעי של פסח.

אומנם הנצי"ב כתב שבפעם הראשונה לאחר שקרה נס חובה מהתורה להודות על הנס, אך אם קובעים לשנים אחרות אזי החובה היא מדרבנן. הנצי"ב (מרומי שדה, יד ע"א) כתב על כך שוב, אם כי לא הזכיר את החתם סופר בשמו:

"... ומה מעבדות לחירות אמרין שירה, ממיתה לחיים לא כל שכן". והנה לעיל (ז ע"א) איתא דלא רצו החכמים לקבל קל וחומר זה. והיינו משום דהקל וחומר לא הוי אלא באותה שעה. וכמו שפירש"י שאמרו שירה על הים באותה שעה. וקרי אותה שעה מעבדות לחירות, דאע"ג שכבר יצאו ממצרים ומידי פרעה, מכל מקום ממצרים לא נגאלו, שהמה חשבו שישובו עוד הפעם לעבודתם, ועל מנת כן השאילום. אבל לדורות לא מצינו להזכיר את הנס.

¹⁶ הרב יששכר טייכטל (שו"ת משנה שכיר, אורח חיים סי' רפז) תמך בדברי הנצי"ב. אחרונים נוספים דנו בדברי החתם סופר: הרב משה פיינשטיין (שו"ת אגרות משה, אורח חיים, א, סי' טו); הרב יעקב בצלאל ז'ולטי (משנת יעבץ, אורח חיים סי' עט, ד); הרב שמואל ואזנר (שו"ת שבט הלוי ג, סי' פט).

הנצי"ב הזכיר את הגמרא (ז"ע"א) שבה נאמר שחכמים לא קיבלו קל וחומר זה. יש להעיר שלא נאמר שם במפורש שחכמים לא קיבלו את הקל וחומר, אלא שאסתר ביקשה מחכמים "קבעוני לדורות", וחכמים לא רצו לקבוע לדורות מהנימוק "קנאה את מעוררת עלינו לבין האומות?". מכאן שרק מיד לאחר הנס חובה מהתורה להודות לה', אך אין חובה לקבוע זאת לדורות. שיח דומה בין החכמים ובין מרדכי ואסתר על התקנה לקרוא מגילה מופיע בירושלמי (א, ה).
על לימוד הקל וחומר בענין זה כתב הרב אברהם בורנשטיין (שו"ת אבני נזר, אורח חיים סי' תקיז, ס"ק טו):

ומה מעבדות לחירות אמרין שירה וכו'. ולפי לימוד זה הוא רק מדרבנן שאין זה קל וחומר גמור שיהיה מחויב בין לפרש"י שאמרו שירה על הים. הנה גם שם לא היה עליהם חובה, ועוד אינו קל וחומר גמור.

מטרת מידת קל וחומר היא ללמד על דין ממקרה קל למקרה חמור, אך אין מצווה מהתורה לומר שירה על הצלה מעבדות לחירות. שירת הים הייתה שירה מתפרצת של העם, והיה בה שבח והודאה לה' על הנס, אך היא אינה מצווה מהתורה. כך נאמר בתוספתא (סוטה ו, ב): "דרש רבי עקיבא: בשעה שעלו ישראל מן הים בקשו לומר שירה. שרתה עליהן רוח הקודש ואמרו שירה". בני ישראל הם אלו שביקשו לומר שירה.¹⁷ נראה שהלימוד "קל וחומר, ומה מעבדות לחירות אמרין שירה, ממיתה לחיים לא כל שכן?" הוא רק מקור השראה לנביאים שלמדו משם לקרוא את המגילה, שסיפור הנס נמצא בה, אך אין זה קל וחומר שמלמד ממצווה קלה למצווה חמורה.
אולי לזה התכוון הרב אריה פומרנצ'ק (עמק ברכה, קריאת המגילה סי' ח) בהתייחסו לדברי החתם סופר:

הנה, אף דקל וחומר הוי דאורייתא, מ"מ לא הוי בשביל זה קריאת המגילה מדאורייתא. משום דגם מעבדות לחירות שאמרו שירה על הים גם כן לא היו חייבין מדאורייתא, אלא שאמרו מעצמם. אלא עיקר הקל וחומר אינו אלא לומר שיש בזה סמך מן התורה ושוב אינו בכלל בל תוסיף, וגם לא שייך בזה אין נביא רשאי לחדש דבר מעתה.

הרב זלמן נחמיה גולדברג ("במידת קל וחומר ובמה מצינו", כבוד חכמים עטרת פז, עמ' רצ-ש [אות יז]) הקשה על החתם סופר שאין זו מידת קל וחומר, כי לא מצאנו חומרה במי שיצא ממוות לחיים לעומת מי שיצא מעבדות לחירות. גם לפיו אין מדובר כאן על קל וחומר מ"ג מידות אלא על סברה שמבוססת על קל וחומר, אך אין זו מצווה מהתורה.

כמו כן, החתם סופר למד מהקל וחומר שעצם קיומם של ימי חנוכה ופורים הוא מהתורה, ופעולות המצוות שעושים בימים אלו הן מדרבנן. אך רבי יהושע בן קרחה למד קל וחומר משירת הים על החובה לקרוא מגילה, ולא על עצם קיומו של היום. לעשות את ימי הפורים ימי משתה ושמחה ולקיים מצוות נוספות קיבלו היהודים על עצמם מרצונם: "לעשות אותם ימי משתה ושמחה ומשלוח מנות איש לרעהו ומתנות לאביונים" (אסתר ט, כב). לא כתוב בפסוק דבר על מקרא מגילה. המנהיגים – הנביאים שבאותו הדור – הם אלו שחידשו מצוה זו.¹⁸ גם בנוגע לחנוכה, כאמור בדברי הריטב"א לעיל (יד ע"א), חכמים למדו מהקל וחומר על החובה להדליק נר חנוכה, אך לא על קיום ימי חנוכה.

¹⁷ ראה בהרחבה בספרי: "הלל הגדול, הלל ושיר בליל הסדר", באר יהודה – פסחים, עמ' 414–427.

¹⁸ הרחבה בנוגע למי שתיקן לקרוא מגילה ומה היה המניע לדבר, ראה בשיעור יח: המגילה היא שירה, וקריאתה היא הלל.

נראה, אם כן, שהמנהיגים שהיו בזמן נס פורים – הנביאים החכמים שהיו חברי הכנסת הגדולה, הם אלו שקבעו לעשות את ימי הפורים, ומעמדם של ימי הפורים הוא מדרבנן, וכך גם המצוות שעושים בימים אלו. נוהגים שלא להספיד ולא להתענות בפורים קטן, וכן לעשות מקצת משתה ושמחה, כי היה צריך לקבוע את פורים בחודש אדר הראשון, שהוא החודש השנים־עשר בשנה, אך חכמים קבעו לקיים את ימי הפורים בחודש אדר השני כדי לסמוך גאולה לגאולה.

סיכום

תנאים חלקו בשאלה באיזה חודש יש לקיים את פורים בשנה מעוברת – אדר הראשון או אדר השני. הלכה למעשה נקבע שבשנה מעוברת מקיימים את פורים באדר השני, כדעת רבן שמעון בן גמליאל שאמר משום רבי יוסי, והנימוק הוא "לסמוך גאולה לגאולה".

ראשונים דנו כיצד יש לנהוג בפורים קטן – "ד וט"ו באדר הראשון, הן בנוגע להספד ולתענית והן בנוגע למשתה ושמחה. לפי הפסיקה של השולחן ערוך והרמ"א אין מספידים ואין מתענים בפורים קטן, ויש להחמיר ולהרבות מעט במשתה ושמחה.

החתם סופר כתב במספר מקומות בכתביו שהחובה לקיים את ימי הפורים והחנוכה היא מהתורה, ואילו המצוות של הימים הללו – כמו מקרא מגילה, מתנות לאביונים ומשלוח מנות בפורים, וכן הדלקת נרות בחנוכה – הן מדרבנן. לטענתו רבי יהושע בן קרחה הסביר שהנביאים תיקנו לקרוא מגילה ולמדו קל וחומר מיציאת מצרים שיש לקבוע יום טוב: "ומה מעבדות לחירות אמרינן שירה – ממיתה לחיים לא כל שכן?" מאחר שקל וחומר זו אחת מבין י"ג מידות שהתורה נדרשת בהן, מעמדם של הימים הללו כימי הודאה הוא מדאורייתא. אם כן, שאל החתם סופר, מדוע חכמים קבעו שבשנה מעוברת יש לקיים פורים באדר שני, הרי אם ימי הפורים הם מהתורה, כלל זריזין מקדימים למצוות עדיף על פני קיום המצווה אחר כך בהידור? תשובתו היא שעל כן קבעו חכמים שבפורים קטן אסור להתענות ולהספיד, ובזה יצאו "חובת דאורייתא שכבר עשו שום זכר לנס, ושוב מצוותה דדברי קבלה דחו [ל]אדר] שני משום גאולה לגאולה".

הנצי"ב חלק עליו וכתב שמהקל וחומר יש ללמוד שיש לומר שירה על נס מיד לאחר ההצלה והישועה, אך אין מצווה מהתורה לקבוע יום הודיה לדורות, כשם שאין חובה מהתורה לומר את שירת היום בכל שנה בשביעי של פסח. נראה שאין מדובר על לימוד קל וחומר מ"ג מידות שהתורה נדרשת בהם, אלא דוגמה ששימשה השראה או בסיס לנביאים לתקן לקרוא מגילה.

בנוסף, מהקל וחומר למדו שיש לקרוא מגילה, אך לא למדו משם על עצם קביעת היום כיום הודאה. היה צורך לתקן תקנה כזו, כי היהודים באותו דור קיבלו עליהם לעשות את ימי הפורים כימי משתה ושמחה ומשלוח מנות ומתנות לאביונים, אך לא קיבלו על עצמם לקרוא מגילה.

איסור הספד ותענית בפורים קטן ועשיית מעט שמחה ומשתה אינם בשל היישום של החובה מהתורה לקיים את ימי הפורים כדברי החתם סופר, אלא מאחר שלפי לוח השנה, חודש אדר שלאחר חודש שבט הוא החודש השנים־עשר בשנה, ובו היו צריכים לקיים את ימי הפורים, אלא שימים אלו נדחו לאדר שני כדי "לסמוך גאולה לגאולה". מאחר שימי פורים קטן ראויים להיות הימים שמודים בהם על הנס, לא מספידים ולא מתענים בהם, ועושים מעט משתה ושמחה.